

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ
„СВЕТИ КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА „СТАРА ИСТОРИЯ, ТРАКОЛОГИЯ И
СРЕДНОВЕКОВНА ИСТОРИЯ“

Димитър Благоев Байраков

ПЛАНИНСКИ СВЕТИЛИЩА В ЮЖНА ТРАКИЯ

АВТОРЕФЕРАТ

НА ДИСЕРТАЦИЯ ЗА ПРИСЪЖДАНЕ НА
ОБРАЗОВАТЕЛНАТА
И НАУЧНА СТЕПЕН „ДОКТОР”

Научен ръководител:
проф. д-р П. Делев

СОФИЯ 2015

Дисертационният труд се състои от текст, каталози и приложения. Съдържанието включва въведение, четири глави, заключение, библиография. Приложенията включват шест карти и шестнадесет табла със графични заснемания и снимки.

Дисертацията е обсъдена и предложена за защита на заседание на катедра по „Стара история, тракология и средновековна история“ в Исторически факултет на СУ „Св. Климент Охридски“.

Обем: 647 страници

Литература: 299 заглавия на латиница

930 заглавия на кирилица

шест заглавия на гръцки език

Общо: 1229 заглавия

ВЪВЕДЕНИЕ

Дисертацията разглежда проблематиката на планинските светилища в Южна Тракия. Интересът към тази тема е породен от дългогодишните дискусии в научните среди, относно култовите и религиозни практики на траките през периода на късната бронзова и желязна епоха в Тракия. Поради липсата на обобщени данни от археологическите изследвания, както и на единна система за относително точна класификация на археологическите обекти като планински светилища, разбирането на тракийската култура, и нейните религиозни практики в частност е сериозно възпрепятствано. Така интерпретацията на археологическите и изворовите данни стига понякога до двете крайности, от пълно отрицание за наличие на култови следи до свръхинтерпретация на наличните материали. В опит да примири диаметралните позиции относно детерминирането на даден обект като планинско светилище, настоящия текст си постави за цел да събере, анализира и по възможност да интерпретира акумулираните до този момент данни от различните комплекси с извори. Предложени са методологически обосновани и практически приложими критерии, за идентификация на едно място като планинско светилище. В бъдеще, с напредване най-вече на археологическите проучвания, биха могли да се добавят някои допълнителни и елементи или пък да се прецизират вече определените и възприети в този труд критерии.

В уводната първа глава на дисертацията е очертан основният предмет на изследване, означен с термина „планински светилища в Южна Тракия”. Интересът, който тази тематика предизвиква през последните няколко десетилетия сред учените, занимаващи се с култовите и религиозни практики на траките е значителен. Маркирани са основните проблеми пред проучванията в тази сфера. Обърнато е внимание на различията в използваната до момента терминология при изучаването и представянето на култовите места из планините на разглеждания район и е възприет един по-общ и в същото време достатъчно конкретен термин, който да служи като основа на настоящите и бъдещи изследвания. В текста е разгледано ключовото значение на различните комплекси от данни, които предоставят археологическите проучвания, писмените извори и народния фолклор, за изкристализирането на контекста и характеристиките на култовите места в планините на Южна Тракия. Като основна цел на настоящата работа е изведен стремежът да се дадат в организиран и синтезиран методологичен вид дефинитивни (определящи) и недефинитивни (неопределящи) критерии за класифицирането на даден археологически обект като планинско светилище. За да се избегнат неточностите относно типологическата принад-

лежност на проучваните вече от десетилетия планински обекти в Тракия, а заедно с това и трудностите свързани с тяхната идентификация, тук е направен опит те да се поставят в контекста на култовите места в един по-широк ареал, включващ планинските масиви из Източното Средиземноморие. От друга страна, са отчетени характерните и специфични за планинските светилища в Южна Тракия особености, които ги отличават и обособяват от останалите подобни обекти извън Тракия.

ГЛАВА ПЪРВА. ВЪВЕДЕНИЕ В ПРОБЛЕМАТИКАТА НА ПЛАНИНСКИТЕ СВЕТИЛИЩА

ЮЖНА ТРАКИЯ. ГЕОГРАФСКА, ПОЛИТИЧЕСКА И СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКА ХАРАКТЕРИСТИКА

ЮЖНА ТРАКИЯ. ГРАНИЦИ НА ТЕРИТОРИЯТА И ГЕОГРАФСКИ ОСОБЕНОСТИ

В първа глава се разглеждат географските особености, политическите и социално икономическите характеристики на южнотракийските земи. Очертани са границите на Южна Тракия и е определен териториалният обхват на изследването. Той има по-скоро условен, отколкото строго определен географски характер. В него са включени всички по-изявени планински вериги, които попадат в границите на територията, заключена на изток от Черно море, на юг от Мраморно и Егейско море, на север от южните склонове на главното старопланинско било и на запад от дългата верига на планините, разположени между долините на Струма и Вардар – от Круша и Дизорон на юг през Беласица край съвременната българска граница и през масивите Огражден, Малешевска планина, Плачковица, Конявска планина, Осогово, а още по-на север, източно от долината на Южна Морава – планините от Кюстендилско краище. В така очертаната територия, склоновете на южното Старопланинско било маркират северната граница на територията на Южна Тракия, която е предмет на разглеждане в настоящата работа. Южните, източните и западните граници на тази територия съвпадат с границите на Антична Тракия. Поради липсата на утвърдено регионално деление на древна Тракия, използваната в този текст формулировка на Южна Тракия с варианти на югоизточна или югозападна Тракия може да има само общ характер, без претенцията за прецизност.

В тази част от изследването са включени обекти, които са разположени основно около и при върхове от планинските масиви на Южна Тракия и/или при

отделни скални формации. Основно внимание е отделено на няколко географски обособени зони на разпространение на планинските светилища, които се намират на български територии и които условно могат да бъдат разделени на: 1. Югозападна България и Източна Македония; 2 . Стара планина; 3. Средна гора; 4. Западни Родопи и прилежащите им северни предпланини; 5. Източни Родопи; 6. Сакарско-странджанска област.

ОСНОВНИ ПЕРИОДИ НА РАЗВИТИЕ НА ЮЖНА ТРАКИЯ. ИМЕ И ПЪРВИ СВЕДЕНИЯ. ЮЖНА ТРАКИЯ КАТО КОНТАКТНА ЗОНА

В първа глава са посочени и основните периоди в развитието на Южна Тракия както и нейната роля като контактна зона. Ареалът е поставен в контекста на процесите, обхванали земите на Балканския полуостров от епохата на неолита и халколита и последвалия го период на преход към бронзовата епоха, от края на IV до края на II хил. пр. Хр. През този период започват да се оформят първите балкански народности, сред които и траките. Прегледът продължава със събития, свързани с миграционните процеси през ранната желязна епоха, период, който е се явява един от централните периоди в развитието на планинските светилища в Южна Тракия. Обърнато е внимание на развитието на металургията, която демонстрира новите възможности на населението в изработката на предмети, оръдия на труда и оръжия от желязо, засвидетелствани с археологически находки на култови места. Отчетени са и промените, произтичащи от керамичното производство през ранната желязна епоха, а вероятно касаещи и развитието на селищния модел, погребалните практики и култовете през този период. Отбелязани са открояващите се отделни локални различия в материалната култура в отделните части на южнотракийските земи, в които археологически могат да бъдат проследени определени регионални особености.

Важен момент се явяват и проследените взаимоотношения между траките, населяващи крайбрежните зони, и елините, които в периода на Великата гръцка колонизация установяват контрол над част от тези зони. Чрез данните от Омировия епос, са открити основните тракийски племенни групи, взели участие на страната на Троя, а също и основните райони, в които се осъществява първият контакт между двете етнически групи. В това отношение е обърнато внимание на района на Хелеспонта и на Югозападна Тракия, на района на долна Струма, като вероятни места, в които този контакт за пръв път е осъществен.

Посочено е особеното значение на разглеждания район, който, от една страна, се намира в ядрото на тракийската диаспора, а, от друга, е в непосредствен контакт със земите на юг, югозапад и югоизток и на север, с траките отвъд пределите на Хемус (Стара планина). В първа глава е акцентирано върху ролята на Южна Тракия като контактна зона, която е във взаимовръзка с културите на югоизток към Мала Азия, на юг и югозапад към континентална и островна Гърция и на югозапад и запад към земите на древна Македония и Илирия. Взаимоотношенията и влиянията от и към разглеждания район са погледнати през призмата на самостоятелното и основано на принципа на равнопоставеност между културите, развитие на социално-икономическата, държавно-политическата, културно-историческата и идеологическа структура на тракийското общество от този район на Тракия. Процесите, които протичат в южнотракийските земи, са повлияни от проникването на нови идеи, практики и различни достижения във всички сфери на обществено-политическия, икономическия и културен живот, на обществата от Източното Средиземноморие, през I хил. пр. Хр. Тракия не остава пасивен наблюдател, а е равностойно участващ субект в тях. В този смисъл, промените в социално-икономическия и политически модел в Тракия са възприети като резултат от интензификацията на контактите между елини и траки през разглеждания период, които имат значителен ефект в различните сфери на живот, включително и в религиозна. Те довеждат до разделение на тракийското общество на две ясно разграничаващи се групи: аристократи и обикновени селяни, които се грижат да осигурят лукса и удобството на владетеля и неговите приближени. Това деление оказва влияние и върху тракийската култура от този район на Тракия, която може да бъде определена като аристократическа и селска. Посочени са и различните материални проявления на това основано на социално-икономически и политически принцип деление, каквито са представителните паметници на аристокрацията (гробниците, предметите на лукса и съкровищата съставени от съдове от благородни метали). Що се касае до религиозната сфера, това разделение в обществото, според приведените в текста доказателства, вероятно намира своето изражение в характера на обредни практики, даровете и дори в самите култови места, които могат да бъдат свързани с масова или с мистериална почит към определена божествена сила/бог.

ПРОБЛЕМИ ПРЕД ПРОУЧВАНЕТО НА ПЛАНИНСКИТЕ СВЕТИЛИЩА В ЮЖНА ТРАКИЯ

Втората част на тази глава е озаглавена “Проблеми пред проучването на планинските светилища в Южна Тракия“. Нейната основна цел е да запознае читателя с проблемите, които стоят пред проучването на култовите места в Южна Тракия и да ги впише в общия контекст на процесите от тази част на Източното Средиземноморие и свързани с религиозните и култови практики на населението в планинските територии из този огромен ареал.

Въпреки натрупването на известен брой изследвания по темата, тя остава по-скоро сравнително слабо проучена и дори леко пренебрегвана като проблематика. Ограничените познания с които разполагат изследователите на култовите места, налагат проучването им да става основно по два начина. Първият от тях е свързан с интерпретация на изворовите данни, а вторият с археологическите проучвания на конкретни обекти. Като цяло е отчетена липсата на достатъчно на брой комплексни и интердисциплинарни изследвания, които да използват повече от един или два метода на проучване и то често в диспропорция по между им.

Значимостта на изворовите данни за познаването на тракийската култура е акцентирано в текста, но е отбелязана и основната слабост, отнасяща се до невъзможността тези данни да се обвържат с по-конкретни археологически структури или култови места.

Отразено е значението на изворовите данни в текста, което обаче остава до известна степен пренебрегвано поради невъзможността тези данни да се обвържат с по-конкретни археологически структури или култови места. Ограничеността на информацията от изворите идва и от липсата на писменост на тракийски език, а използването на гръцки или други сведения, създава трудности поради сложността в интерпретацията и многопластовите и противоречиви взаимоотношения между различните култури.

Другият източник на данни, използван в настоящия текст, който разширява познанията на учените за възникването, разпространението и облика на култовите обекти в планините на Южна Тракия, е археологията. Информацията, която е получена от анализа на данните от извършваните археологически проучвания дава известна представа за развитието на религиозните и култови практики и ритуали в планинските светилища от разглеждания район. От друга страна, по подобие на изворовите данни и тези от археологическите проучвания страдат от определени слабости, които са посочени в текста. Такива са: липсата на достатъчно систематични и продължителни археологически проуч-

вания, специализирани върху проблематиката, свързана с планинските светилища в разглеждания район; ограничеността на археологическия метод на изследване, който не може да даде информация за редица аспекти на култовите практики през разглеждания период. Последното ограничение се дължи на на спецификите на социално-политическо развитие тракийското общество, което се намира на един ранен етап от своето развитие и което не предоставя на изследователите такива паметници и обекти, които по подобие на други съседни на този район култури, създават лесно разпознаваеми култови структури, сгради и ритуални комплекси. Тази констатация се отнася най-вече за началния период на функциониране на култовите места в планините на Южна Тракия (късната бронзова епоха и ранната желязна епоха), тъй като през него, те все още не са повлияни в такава степен от процесите на монументализация, които се наблюдават в култовите места на съседните култури от Източното Средиземноморие (основно в Гърция, но и на югоизток към Персийската държава и на изток в Македония).

ПЛАНИНСКИТЕ СВЕТИЛИЩА В ЮЖНА ТРАКИЯ И ОТРАЗЕНАТА В ТЯХ РЕЛИГИОЗНО-РИТУАЛНА СИСТЕМА

Поради ограничените възможности на отделните комплекси от данни, в дисертацията е възприет такъв подход, който има за цел, извършването на синтез между археологическите данни, писмените извори и останалите дисциплини, които биха могли да допринесат за изясняване на ситуацията около извършваните култови и обредни практики в планинските светилища. Стремещт тук е обектите и данните придобити от и за тях да бъдат разгледани в тяхната културна среда, а именно свещената територия на култовото място с всички нейни елементи, поставени в общия контекст на обектите от Тракия и Източното Средиземноморие. Сходствата, откривани в някои от основните елементи на култовия живот и неговите проявления, между земите на Южна Тракия и Източното Средиземноморие може да бъде проследено при един внимателен анализ и съпоставка на наличните за това данни. Тук е обърнато внимание на общите природо-географски и културни условия на тракийските светилища с тези в планините на Крит и континентална и островна Гърция, но също и в Мала Азия и Близкия Изток. Близост с аналогични обекти от тези райони и южнотракийските светилища е потърсена в геоморфологичните особености на терена, топографските характеристики на обектите, типове и вероятно функциите на отделни съоръжения и находки (вотивни дарове). Засегнат е проблемът с т. нар. консервативност която се наблюдава в тракийските памет-

ници на архитектурата и изкуството и която вероятно се дължи на вътрешни особености на самото тракийско обществено-политическо развитие. Тези процеси са особено силни в планинските части на Западните Родопи, най-западните части на Горнотракийската низина и Стара планина, които според изказаните в литературата мнения са населени от сатрите и от бесите. Наблюденията при тях различни културни специфики от тези, които са характерни за района на Югоизточна Тракия, потвърждава застъпваната тук идея, че когато говорим за култовите места в планинските масиви на юг от Стара планина, трябва да отчетем наличието на отделни регионални различия, които се отразяват на различни аспекти от култовия и религиозен живот.

Данните от писмените извори и археологическите проучвания, свързани с планинските светилища от разглеждания район, доказват по безспорен начин съществуването на обособени *светилища* в разглежданата планинска територия. Последното предполага и съответната *култова дейност*, която съпътства тяхното съществуване. Такава дейност, ако се докаже, би помогнала и за по-прецизното установяване на функционалния характер на обектите, тъй като ще покаже отликите от светското, профанното и ежедневно използване на едно място от друго. От друга страна тя е ясно свидетелство за съществуването на религия при траките, в смисъл на йерархизирана институционалност, тъй като данните (археологически и писмени) недвусмислено говорят за тракийски светилища и богове. Тази религия по своето същество представлява сложна система от вярвания и култови и ритуални дейности и практики, паралел на които, според представените в текста данни и сведения, може да бъде открит в редица индо-европейски религиозни системи, в един изключително широк времеви отрязък и върху едно огромно по територия пространство. Като най-близки в това отношение са определени връзките, които се откриват в религията на населението от източносредиземноморския ареал. На тракийските *религиозни вярвания* тук не се гледа като на застинала и фиксирана във времето и пространството религиозна система. Съпадението на някои от основните елементи в религиозните представи на траките с тези на съседните по-близки и далечни центрове от района на Източното Средиземноморие, през минойския и микенския период, а по-късно и през периода на „Тъмните векове“ и раждането на „полисна Гърция“, е съвсем очакван и предвидим. Това може да бъде усетено например в присъствието на един мъжки бог свързан с времето (климата) и на една богиня, която има отношение към природата и плодородието. Естествена среда в която най-ясно се усещат проявите на тези свръхестествени, божествени сили са *планинските върхове* и *ридове*, с които избилстват планинските масиви на Южна Тракия. Това става в специално създадени, под-

държани и непрестанно преустроявани за нуждите на култа места, които съдържат всички характеристики на едно *свато място*. Често, но не задължително, те са просъщес-твували в един продължителен период от време, а някои от тях продължават да поддържат живи обредни практики, но вече с променен според нуждите на настъпващите след езическия период религии облик.

ВЪВЕДЕНИЕ В ТЕРМИНОЛОГИЯТА (С ПАРАЛЕЛИ ОТ ЕГЕЙСКИЯ И ИЗТОЧНОСРЕДИЗЕМНОМОРСКИЯ АРЕАЛ)

В тази глава е направен основен преглед на основните термини на основните понятия свързани с култовия и религиозен живот в Южна Тракия. Целта тук е да се да изясни какво значение се влага в използваните в литературата термини, като *религия*, *култ* и/или *култови практики*, *свещено пространство* и/или *място* и *светилище*, в Егейския свят и в Южна Тракия през периода на тяхното възникване и функциониране, който е различен в зависимост от отделните райони. За района на Егейския свят това е времето от началото и средата на III хил. пр. Хр. до края на I хил. пр. Хр, докато за Южна Тракия този период обхваща най-общо късната фаза на бронзовата епоха до края на късната желязна епоха.

РЕЛИГИЯ

Терминологичният преглед започва с термина религия, дума с латински произход, който веднага създава определени проблеми през изследователите на ранните култови практики в широкия ареал на Егейския и Източносредиземноморски свят. Оказва се, че терминът, с който най-често са означавани практики, действия, ритуали, вярвания и останки от материалната култура, може да бъде с много ограничен времеви интервал. Разглеждането на термина религия, е особено полезен за настоящия текст, тъй като поражда въпроса за разграничаването на светския от религиозния живот на една общност. Ако се направи успешно, подобно разграничение позволява да се открият и характеризират основните елементи на свещеното пространство или действия в отлика от ежедневното и светското. Проблем, който е особено остър при проучването на археологическите обекти от типа на планинските светилища и който създава особено големи трудности пред изследователите.

В тази част на работата са изведени основните дефиниции за религия, които се срещат в литературата и които имат отношение към разглежданата проблематика. Според една от тях акцентът е поставен върху почитта и вярата във върховната божествена сила, която определя човешките съдби и трябва да бъ-

де омилютивявана. Подобна идея е близка и до това, което предоставят комплексите от данни за тракийските култови места. Посочени са и определенията дадени от Емил Дюркем, който не приема разделението между природа (natural) и свръхестественото (supernatural) и който смята, че освен религията взаимозаменяемо могат да се използват и понятията „системи на вярата” (англ. “faith system”) или „системи на вярванията” (англ. “belief system”). Посочени са също така и т. нар. “теистична” и „символна” дефиниции, които в крайна сметка са обобщени и надградени от изследователя на проблемите на религията в Егейския свят, Алан Патфилд, според който последните две дефиниции подценяват ролята на „преживяното”. Той разглежда ритуалните действия като „канал” към мистично и трансцендентно преживяване, което предизвиква вяра, а не произхожда от нея.

Поради важноста на култовите практики в критските и егейските светилища от минойския и микенския периоди, които се свързват основно т. нар. „светилища на връх”, специално внимание е обърнато на изследванията на религията в тези райони.

В изследванията свързани с минойската религия теистичният подход е основен, особено в началните етапи на проучване. Възприемането на подобен модел води след себе си до стремеж към намиране, определяне и дори класифициране по периоди, типове, характеристики и прочие на засвидетелстваните в комплексите от данни богове и божествени сили. Въпреки известните трудности на изследователите да се разграничи ядрото на минойската от микенската религия, са посочени и редица общи черти сред които главна роля играе общото езиково наследство, а също така и отделни символно натоварени култови съоръжения и находки, които указват връзка между минойската култура и нейното продължение през микенския и последвалите го периоди в развитието на Гърция.

Обърнато е внимание и на трудностите, срещани в опита да се даде дефиниция на понятието религия в Гърция, поради спецификите на културното развитие на гръцките градове държави, което дава основание на някои автори да смятат, че е по-точно да се говори за „гръцки религии” и „течения”, докато други възразяват срещу такъв подход и търсят общото и обединяващото, като обръщат внимание на ролята на езика и общата литературна култура. Отражена е връзката между гръцката религия от периода след IX – VIII в. пр. Хр. и предходния микенски период.

КУЛТОВЕ И РИТУАЛИ

Освен понятието „религия”, в тази терминологична част са разгледани и други понятия, които са подходящи за съответните ситуации и специфики на обекта на изследване. Такива са понятията „култ” (англ. “cult”) с производните му (като *култови дейности*, *култови практики* и т.н.), а също и понятието „ритуал” (англ. „ritual”). В тази връзка е определено значението и на производните от тези термини, кавито могат да бъдат например „ритуално поведение”, „ритуално значение”, „ритуален контекст”, „култивиране” (в значение на грижа за определени действия с цел предразполагане на божествените сили), „представяне” (англ. „performance”) и др. Централно място тук заема представата за религията разгледана като съвкупност от определени повтарящи се във времето и пространството култови практики, основани на ритуални действия и поведение, чиято последователност и начин на изпълнение е веднъж завинаги е определена. Неспазването на така установените „свещени” действия би довело до страх, ужас и съответно наказание. Тези представи се основават на познанията за куловете и ритуалите, засвидетелствани чрез различни изразни средства през минойската и микенската епоха в светилищата на Крит и в континентална и островна Гърция. За Крит това са най-вече изображенията върху златни пръстени и по фреските в големите дворци на острова. На тях са изобразени разнообразни действия, свързани с почит към божествени сили или техни проявления, на отделни индивиди или групи от адоранти. Общуването с божеството в критските и микенски светилища става чрез *жертвоприношения*. В различните светилища са открити разнообразни *вотивни дарове*, а свещената му територия е маркирана от различни *олтари* – малки, преносими, напомнящи по форма на двоен конус, и големи, сложни съоръжения, понякога покрити с глина и увенчани с рога. За разлика от по-късните гръцки светилища на Крит през минойската епоха, върху олтарите никога не е пален огън, за да изпичат на него жертвените животни.

Обърнато е внимание и на ролята на възлиянието, което играе важна роля както в анатолийските така и в минойските светилища. Възлиянията според данните на археологическите проучвания и на текстовете в Линеино писмо Б се извършвало с различни течности, върху специално изградени по-сложни конструкции – големи кръгли плочи с множество вдлъбвания по периферията. Засвидетелствано е и жертвопринасянето на животни, сред които бикът играе особено важна роля. Последното е видно и от двата постоянно повтарящи се символа, откривани в минойско-микенската култура – двойката рога и двойната брадва. Тези символи имат дълга предистория, водеща своето начало от Анатолия.

Проследени са и чертите на ритуала в древна Гърция, в която въпреки, че няма установена дума за ритуал, се използват и практикуват т. нар. *voμίζόμενα* (customary things) и *ta patria* (ancestral customs). От направения разбор на литературата по този въпрос се вижда, че ритуалните практики в Древна Гърция включват няколко основни компонента: жертвоприношение, либацио и дарове за боговете, пречистване, процесии, танци и съревнования, изпълнявани по време на различни фестивали, химни и молитви, предсказания. Всъщност тези ритуали са характерни за всички култури от района на Средиземно море, като вниманието е съсредоточено най-силно върху *жертвоприношенията* с животни и по-малко върху останалите черти на ритуалите. Освен най-разпространената от всички е концепцията за жертвоприношението като дар, тук са изведени и други гледни точки, според които даровете към свръхестественото може да бъдат разбрани като разширяване на полето на „светската” размяна на дарове и системите за преразпределяне на храна. В тази връзка са разгледани понятия като „portions of honor” с което се означава специалния статут на определени членове на общността. В тази част е обърнато внимание и на разликите между отделните ритуални практики и тяхното значение като например: жертвоприношение и даропринасяне. Друг основен елемент в гръцките ритуални практики се явява отношението *λῆταί – θυσία*, „*молбата-жертвоприношение*”.

СВЕТИЛИЩЕ

В тази терминологична част са разгледани и основните за този текст термини свързан с понятието, чрез което най-често се означават култовите места из цялото Източно Средиземноморие. Терминологията, използвана в чуждестранната литература при означаване на едно място като светилище, за минойския и микенския период, не винаги е унифицирана. Използването на термини като „култово място” (“cult place”) и „светилище” (“sanctuary”) като взаимозаменяеми е често срещана практика. Тук са споменати трите аспекта, които се съдържат и с които се свързва едно култово място: място, ритуали и вярвания. При първия се смята, че трябва да има ясно определени граници, отделящи свещеното място от профанното, с неговото обзавеждане, включващо олтари, култови фигури, храм, параферналия, вотивни дарове и прочие. Вторият аспект изразява активната страна на религията – действията, които извършват жреците, различните танци, мистерии, както и полагащото се жертвоприношение. Последният аспект се отнася до вярата на хората в божественото или свръхчовешко присъствие на това място.

Разгледани основните типове култови места и техните означения в западната и в българската литература. За първата е прието разделението им на такива извън селището и в чертите му (*extra-urban/extra-mural* и *intra-urban/intra-mural*), където те могат да бъдат открити в жречески дом, в дворец, в отделен квартал. За българската литература такива са „*скално светилище*”, „*култови обекти край скали и върхове*”, „*скални култови комплекси с трапецовидни ниши*”, „*светилища с мегалитни съоръжения*”, а също и „*скален комплекс*” и „*скално-изсечени паметници*”. Терминът избран в дисертационния труд и който се смята за най-подходящ е съчетание от основния термин използван в литературата за означаване на свято място и епитета който указва типичния геоморфологичен облик и географска позиция на тези места. Като „*планински светилища*” са означени разгледаните тук археологически обекти, които в зависимост от информацията от наличните към момента комплекси от данни са причислени към групата на планинските култови обекти. Поради несъответствията в социално-икономическото и културно развитие, между земите на Тракия и Егейския свят, тук използваното съчетание Използването на термини като *extra-urban/extra-mural* и *intra-urban/intra-mural* не е възприето, а се използва израза „*светилища извън границите на селищата*”. Това касае случаите, в които целта е да се подчертае, че обекта е еквивалентен например на гръцките „*извънградските светилища*” от IX-VIII в. пр. Хр. насетне.

Последователно са описани основните характерни черти, местоположение, типология, функции и археологически структури, които са използвани при означаването на Минойските и Микенските светилища, светилищата от периода на „Тъмните векове” (XI-IX в. пр. Хр.) и светилищата от геометричката, архаичката и класическата епоха в Гърция и на о. Крит.

СВЕТИЛИЩА В ПЛАНИНИТЕ НА КРИТ И ГЪРЦИЯ

Специално внимание е отделено на светилищата в планините на о. Крит и в континентална и островна Гърция. Това обособяване е направено не заради характерната физическата характеристика на *височината (планината)*, а поради установеният в изследванията *контраст с равнината*, която е възприемана като вече култивирана и усвоена от човека зона. Небесният аспект в планинските зони играе важна и съществена роля, поставяйки последните между света на смъртните и пространството, обитавано от боговете. Те символизират върховенството на боговете и удобството да бъдеш близо до тях. От приведените изворови данни става ясно, че в Гърция и Тракия са известни общо четири места, които носят названието „Свещена планина“ (Ἱερὸν Ὄρος): в Ambracia, на Крит, в Тракия и по южния бряг на Черно море. Освен тези назовани като

„свещени планини” в текста са приведени и много други примери за планински масиви из широкото пространство между Тракия и Гърция, където са почитани конкретни божества, в техните планински светилища. Застъпена е и ролята на планинските масиви, които освен местообиталища на боговете имат чисто практически функции, свързани с развитието на икономическите процеси, но и като място за уединение и закрила.

МЕТОДОЛОГИЯ ЗА ОПРЕДЕЛЯНЕ НА РИТУАЛНО ЗНАЧЕНИЕ НА ПЛАНИНСКИТЕ СВЕТИЛИЩА ОТ МИНОЙСКАТА И МИКЕНСКАТА ЕПОХА В КРИТ И ГЪРЦИЯ

Втора част на тази глава се занимава с един от основните проблеми застъпени в този текст, а именно проблемът с методологията за определяне на ритуално значение на планинските светилища и с установяването на т. нар. определящи и неопределящи критерии за разпознаване на едно място като култово. Това е направено за периода на минойската и микенската епоха в Крит и Гърция, тъй като дългогодишните интензивни изследванията и проучванията на обекти от този ареал предоставят възможност за изготвянето на подобна методология и съответни критерии. В основата на този метод стои стремежа да бъде установено извършването на ритуали през разглеждания период. Тази зависимост между ритуал и мястото, на което той е извършван, помага единствено да се определи култовото и ритуалното му предназначение, което се различава от утилитарното, светското, ежедневно. Съществува възможността определени култови практики да са извършвани в светска среда (например в домашни условия или в рамките на двореца или укрепеното селище на владетеля). Поради това когато се разискват въпроси свързани със светилищата въобще, и в частност с планинските светилища през определен исторически период и на определена територия, в изследванията по този проблем се смята, че именно изграждането на методология за идентификация и определяне на ритуално значение на тези обекти, е основна предпоставка за коректното им интерпретиране.

При изследването на т. нар. „peak sanctuaries” в минойската култура, редица изследователи достигат до извода, че вниманието трябва да бъде съсредоточено върху нуждата от „*методологически съвместима интерпретация на приложимите материали*”. Въведен е терминът „археология на култа”, в чиято основа стои схващането, че археологията не може да изследва ярванията, а работи с материални останки, които са следствия от извършени действия. В отделни случаи тези останки могат да бъдат резултат от действия, които могат

да се интерпретират като произхождащи от религиозни вярвания. Ритуалната среда, според това схващане, е разпознаваема чрез своята формалност, елементите на повторение и чрез своя преднамерен характер, а в практиката, разпознаването на култа трябва да се базира на контекста. Основната цел на ритуала е да установи връзка между този и “отвъдния” свят. Поради това, свещеният ритуал включва почитането, а смисълът на почитането е да се благодари на божествената сила. Това става с определени жестове – жестове на адорация, на даряване, жертвоприношения, либацио, молитви. Религиозните дейности обикновено се провеждат на специални места (светилища) – специални според своята естествена позиция или направени специално за целта.

ОПРЕДЕЛЯЩИ И НЕОПРЕДЕЛЯЩИ КРИТЕРИИ ЗА РАЗПОЗНАВАНЕ НА ЕДНО МЯСТО КАТО КУЛТОВО ПРЕЗ МИНОЙСКАТА И МИКЕНСКАТА ЕПОХА НА ОСТРОВ КРИТ

С името на Колин Ренфрю се свързва извеждането на 18 критерия за идентификация, които целят да се изгради модел, в който са посочени основните потенциални археологически индикатори, чрез които може дадена археологическа структура да се дефинира като ритуална. В обобщението на критериите, което по-късно прави същия автор се споменават, необходимостта от специално обособено място за извършване на ритуала; наличието на структури (например олтари, огнища, пейки) и инвентар (например лампи, ритуални съдове и други обслужващи ритуала вещи), които притежават фокусиращи вниманието средства; наличие на повтарящи се символи в свещената зона; присъствието на трансценденталното и неговият символичен фокус и употребата на дарове.

Тази методология е допълнена от изследванията през последните години свързани с работата на Евангелис Кириакидис. Според него предложените преди това методологии страдат от определени слабости, които могат да бъдат обобщени в липсата на възможности да се установи степента на разпространение и установяване на ритуала и неговите институции, който от своя страна е основна индикация за „конструирането“ на едно общество.

Според същия автор, за да се отиде по-нататък в дефинирането на категорията на планинските светилища, е необходимо да се посочат всички “определящи критерии”, необходими за съществуването на категорията, и те да се отделят от чертите, които не са задължително споделени от всички нейни членове. Обобщението на всички критерии гласи, че т. нар. „peak sanctuaries” (светилища на връх) са „open-air”, „extra-settlement”, „special peak sites”. Те

най-често имат Минойски период на съществуване, разположени са на ниски върхове с добра видимост, имат аудио-визуална връзка с едно или повече близко разположени селища и в тях често се намират депа от фигурки, а порядко от речни камъчета, които могат да имат вотивен характер. След като вече е определена категорията/типа обекти (планинските светилища от типа „светилища на връх“) и различните видове критерии (определящи и неопределящи) за тяхната идентификация, е пристъпено към организирането на методология, чрез която да се определи ритуално значение на дадено действие. Без създаването на такава методология не е възможно да се докаже дали един обект е планинско светилище и дали въобще е светилище (свято място). По тази причина ритуалът е изследван като „*category of action*“, което позволява да се определят атрибутите му и как те да бъдат разпознавани. За тази цел Кириакидис използва вече създадените от Катрин Бел неопределящи („*non-definitive*“) характеристики на ритуала, които са: *формалност, традиционализъм, еднообразие, спазването на правила (върховенство на правилата), свещен символизъм и представяне*, а също и т. нар. „*рамка на съзнанието*“. Използваната методология заменя предположенията, направени при изследването на ритуалните дейности, и свързва теорията с археологическите данни. При наличието на методология за определяне на ритуално значение на една дейност (едно действие), остава само тя да се използва за изследване на праисторическите общества и да се дискутира адаптацията и подробностите на ограничения археологически материал. Преди да се направи това обаче, е необходимо да се обърне внимание на чертите на ритуала, за да се види как те могат да повлияят върху материалната култура. Възниква въпрос как археолозите да разпознаят едно място като ритуално? Понякога това става „*интуитивно*“, заради наличието на *малко находки, сходни с тези на други обекти*, които са разпознати като ритуални. Често това може да бъде доста объркващо, поради вече споменатото смесване между ритуална и светска среда или пък разпръсването на находки (вторични преотлагания). Следователно, нужни са неопровержими доказателства на базата на сходност (аналогичност) с вече разпознати като ритуални обекти.

Важно е да се отбележи, че често ритуалите си приличат и следователно трябва да се говори за *ритуални системи*, тоест за *група от взаимосвързани ритуали*. разкопаните от археолозите ритуали всъщност вероятно са свидетелство за „*ритуални образци*“ (един или повече ритуали), случващи се на едно и също място. В повечето случаи археолозите не могат да разграничат отделните ритуали в рамките на установеното ритуално пространство и затова си служат с т. нар. „*ритуални модели*“, разглеждани под „общ знаменател“. В определени

случаи могат да се открият предмети (находки), които са характерни само за един ритуал и не се повтарят при друг. Това са т. нар. „*ритуални ядра*”. Използването на т. нар. „*общ знаменател*” е полезно, когато има реална база за сравнение между ритуалните и светските места или между ритуалните места сами по себе си. Общ знаменател на ритуалните образци има само когато белезите им са проследени някъде другаде.

Единствен определящ критерий за включване на дейности в категорията „ритуални” е специфичната промяна на преднамереността, тоест наличието на „*специфична рамка на съзнанието*”. В определени случаи е възможно археологът да извлече „*колективна рамка на съзнанието*” чрез контекстуален анализ, сравнение на познатата ритуална среда и съпоставяне с неритуална такава. Това обаче е рядък феномен, тъй като не може да бъде изследвана „*рамката на съзнание*” (мислене), защото тя не оставя следи в материалната култура. Археологията не използва перспективата на представящия (emic’s), а на наблюдаващия (etic’s). Следователно, ритуалът не може точно да бъде идентифициран, защото единственият определящ критерий, по който това може да стане, е обезценен. В такъв случай, това което остава е да се използват споменатите по-горе *неопределящи (non-definitive)* критерии.

Трябва да се има предвид една особеност на тези неопределящи критерии, свързана с това, че всеки един от тях надхвърля собственото си значение и по тази причина те се превръщат в „неделима мрежа от взаимосвързани взаимоотношения“. Например повторението на едно представяне води до непроменливост на това представяне; непроменливостта и спазването на правилата води до формализъм и т. н.

За да бъде определено едно действие като ритуално не е задължително наличието на всяка от гореизброените черти (елементи) на ритуала - *формалност, традиционализъм, еднообразие, спазването на правила (върховенство на правилата), свещен символизъм и представяне*. Някои от тях може да липсват или да не са доловими на този етап от изследването. Все пак така предложената методология е използвана от изследователите на минойската култура в стремежа да бъде установено дали може или не да бъде придадено ритуално значение на едно действие, а оттам и на едно място. От друга страна някои действия биха могли да имат напълно светски характер и пак да си остават ритуални. Това важи най-вече за спортовете, игрите и театъра, за които е установено, че притежават близки до ритуалното поведение характеристики. Поради степенния характер на чертите на ритуала, които в определен момент може да клонят към нула и следователно да са непроследими, трябва да имаме предвид, че някои ритуали могат никога да не бъдат проследени.

Според създателя на методологията за определяне на ритуално значение на култовите обекти от Миноийски Крит, Евангелис Кириакидис, тя може да бъде използвана и е приложима при изследванията на други сходни култови места и обекти в древността. В този смисъл класът на „планинските светилища” в Южна Тракия, който разглеждаме, притежава нужните характеристики и могат да се потърсят определени сходства и аналогии с критериите, използвани за приписване на ритуално значение на култовите обекти от Крит.

ГЛАВА ВТОРА. ПИСМЕНИ СВЕДЕНИЯ ЗА ПЛАНИНСКИ СВЕТИЛИЩА В ЮЖНА ТРАКИЯ

В тази глава са разгледани писмените сведения за планинските светилища в Южна Тракия. Поради особеностите на тракийската култура, отличителна черта на която е липсата на собствена писменост, респективно на домашни (тракийски) извори за религиозния живот в Тракия и светилищата, в тази част от дисертацията са приведени извори на старогръцки и латински език, от Омир до късноримските коментатори на класическата литература през XII-XIII в.

Писмените извори играят ключова роля и представляват важен източник на информация за възникването, функционирането, характера на култовите практики и облика на планинските светилища в Южна Тракия. Те са обособени в няколко групи в зависимост от това дали се отнасят директно до планинските светилища в Южна Тракия, или дават информация за други аспекти, свързани със социално-политическите, икономическите, географските или други характеристики на проблема.

ДИРЕКТНИ СВЕДЕНИЯ ЗА ПЛАНИНСКИ СВЕТИЛИЩА В ЮЖНА ТРАКИЯ, СВЪРЗАНИ С БОГ ДИОНИС

Първата група обхваща директните сведения за планински светилища в Южна Тракия, които са свързани с бог Дионис. При анализа на тези сведения е използван метода на хронологична стратификация на тези текстове. Благодарение на този метод може да се изгради една стройна и последователна система от знания, която дава освен информация за търсения предмет на изследване, който в случая е планинските светилища в Южна Тракия, така и за периода, в който то е получено. Това е особено полезно в случаите, в които изворите дават информация за едно и също светилище, но самите те са отдалечени един от друг понякога с няколко века.

В тази част от главата е обърнато внимание и на използваната в изворите данни терминология за означаване на светилищата свързани с този бог. Такива са светилища прорицалища, светилища в чест на херои (хероони), светилища със или без храмове и т. н. По-голямата част от изворите за светилища в Южна Тракия вероятно се отнасят до едно конкретно и много популярно култово място, което е известно като „светилището на бог Дионис”.

Прегледа на изворите започва със сведенията дадени от Херодот, който пръв сред представителите на историческата книжнина, споменава за светилище-прорицалище на бог Дионис. Това сведение е от голямо значение, поради директното споменаване на два от елементите, касаещи проучваната тук проблематика. От една страна, е коментиран култов обект, който е от типа светилище-прорицалище. От друга страна, той е разположен във високопланинска територия, което е едно от основните изисквания и характеристики на този тип обекти. Отчетени са и трудностите, които сведението създава и които могат да бъдат обобщени в липсата на достатъчно яснота относно контекста на неговото споменаване, което вероятно е свързано с определени политически и културни особености на епохата каквито са Гръко-Персийските войни и последвалото засилване на интереса и опит за стабилизиране на интересите на отделни полиси и обединения в ареала на южнотракийските земи на север от егейското крайбрежие. Безспорна роля за споменаването на Дионисовото светилище има и посочените от Херодот сходства между тракийския култов обект и вселинското светилище при Делфи, които могат да бъдат интерпретирани в контекста на утвърждаването и развитието на близки култови практики и процеси на интерактивност, характерни за територията на планинските масиви на Източното Средиземноморие от края на II и през цялото I хил. пр. Хр. Друг проблем, който произтича от цитираното сведение, и е засегнат в текста на тази глава, е свързан с локализацията на Дионисовото прорицалище. Общата формулировка свързваща прорицалището с най-високите планини в Тракия, индиректно указва възможността то да бъде локализирано в земите на сатрите, но не ни дава достатъчно основания да предположим точна локализация на прорицалището. На този показател отговарят редица планински масиви в района на Югозападна Тракия, сред които попадат и основните кандидати, описани в литературата, свързана с това Дионисово светилище. Сред тях са Пангей, Западните и Средни Родопи, Славянка (Али ботуш), Беласица, Пирин, Рила, Западна Стара планина и др. От друга страна привличането на етнонимите на сатрите и бесите, в Херодотовия логос, също не внася достатъчно яснота по въпроса с локализацията. Все пак споменаването на бесите, би могло да „изтегли” местоположението на прорицалището в северна посока, за разлика от

предлаганата от други автори хипотеза за локализация в Пангей или Дизорон (Круша планина).

Друг проблем който не остава изяснен е свързан с това дали мантиката в двете светилища (Дионисовото и Делфийското) са сходни. Безспорно е единствено, че Дионисовото светилище е било от типа на т. нар. прорицалища и че прорицанията са извършвани от жрица.

В текста са приведени и сведения, известни от един схолион към Еврипид (*Alkestis*, 968), които се отнасят до прорицалището на Дионис, намиращо се в т. нар. Хемус, където имало някакви писания на Орфей, върху дъсчици. Сведението се потвърждава и от самата „Алkestида“ на Еврипид (стих 967-9), където също се говори за тракийски таблички на които било написано Орфеевото слово (за лечение). Отново Еврипид, „Хекуба“ (стих 1267) и схолион към него, допълва данните, свързващи бог Дионис с пророчества в планински светилища и Орфей с образа, на учредител на мистерии и автор на пророчества. Географският обхват на последното сведение влиза лесно в рамките на относително еднородните по своя физико-климатичен характер планински масиви на Югозападна Тракия, а споменатата в него мантика мантиката, макар и неизвестна, е ясно обвързана с ролята на вакхическия екстаз, който довежда до лудост.

Псевдо-Аристотел и едно негово известие, използвано тук, внася нови елементи, в данните за планинските светилища на Дионис, каквото е наличието на „свещен участък“ и „храм на Дионис“. Новото тук е и точната му локализация в Крестония, което отваря възможността за дебат относно броя на Дионисовите светилища в южнотракийските земи. Това сведение дава доста детайлна информация за големината на свещеното пространство, за наличието на храм на бога, индиректно се говори за жертвоприношение на животно и за празненство (веднъж годишно ?), свързано с огнена мантика (предсказване на плодородие).

С нови елементи на култовите практики, характерни за планинските светилища от разглежданата територия, обогатява сведението на Светоний Транквил (*Suet. Aug.* 94. 6). В култовите практики се споменава употребата на огън и вино, а като нов елемент е добавена и „свещената горичка“, добре позната и в култовите места извън тракийските земи. Макар и индиректно, споменатото от римския автор светилище отново е свързано с неговата локализация в земите на бесите, а споменаването на бога Либер Патер е обвързано с неговия превод означение на главното тракийско божество, припознавано в по-ранните епохи като Дионис.

Век по-късно друг римски автор, Дион Касий, изрично посочва бесите като почитатели на Дионис и притежатели на земята, в която се намирало светили-

щето („земята, в която честват бога”). Интересно в случая е използването на термина *χώρα* в значение на земя, което индиректно указва възможността Дионисовото светилище да е притежавало участък от свещена територия или пък да се има предвид, че цялата земя, обитавана от бесите, е била свещена. Отново за прорицалище свързано с извършване на предсказания, се споменава в Сатурналиите на Макробий от IV или началото на V в. сл. Хр., където са споменати като тъждествени и теонимите Аполон и Либер Патер. Вторият момент, който създава известни трудности е въвеждането на етнонима на лигирите, които биха могли да се обвържат с бесите, вероятно като племе или група влизаща в техния състав. Друга възможност препраща към значението на думата като „гласовит, звучен, ясногласен”, което указва възможността да се свържат те с честванията на Либер баща (Дионис) с музика и танци. Използването на термина *adytum*, насочва към идеята за наличие на определени нива на достъп и обвързва сведението с някои археологически обекти проучвани в последните десетилетия в южнотракийските планини. Важен елемент, който е изрично отбелязан в сведението е използването на вино при проракването в светилището.

Последното директно сведение за светилище на Дионис в земите на Тракия, използвано в тази глава на дисертацията, отново принадлежи на Макробий. Изворът на Макробий, който в този случай е Александър от Милет, известен като Александър-Полихистор, отново споменава за единството на Аполон, равнозначен на Слънцето и Либер баща. Новото тук е включването на теонима Сабазий, който е обвързан с почит към бог на хълм, тоест височина/връх или планина. Според Александър Полихистор“ – Макробий хълмът, на който се намирало светилището се наричал Зилмисос. Сведението създава определени трудности, поради опитите на някои съвременни изследвания да се подчертаят връзката между свещеното място (светилището)(топоним) и върховния гетски бог Залмоксис (теоним). Тази връзка остава труднодоказуема основно заради несигурността, която предпоставя опита да се универсализира Залмоксис, който е локален гетски бог и да му се приписват общотракийски черти. Това важи и за връзката между името на хълма (Зилмисос), споменат от Амбросий Теодосий Макробий, и откритите в светилището край Баткун множество посвещения на бог Асклепий с прозвище Зилмидренски. Най-разискван в литературата е въпросът със споменатия в сведението кръгъл храм. В коментарите към сведението в текста на дисертацията е посочено, че кръглото съоръжение открито на светилището Ада тепе в Източните Родопи, стои най-близо до това описание. От друга страна, са посочени и някои локални особености в архитектурните решения, от култови места в Северозападната част на Западните Родопи и в

частност в северните склонове на Западните Родопи и в Чепинската котловина, които могат да се отнесат към Маркобиевото сведение.

ЛИТЕРАТУРНИ СВЕДЕНИЯ ЗА ДРУГИ БОЖЕСТВА, ГЕРОИ И ЕЛЕМЕНТИ НА КУЛТОВИТЕ ПРАКТИКИ В ПЛАНИНСКИТЕ СВЕТИЛИЩА В ЮЖНА ТРАКИЯ

В тези сведения се споменават редица образи, елементи и сюжети, свързани с култовата практика в планинските светилища от района на Южна Тракия. При изучаването на култовите обекти със сходни характеристики в други райони, общества и периоди, извън границите на Южна Тракия, ясно се вижда, че светилищата не са изолиран феномен, а напротив, те са свързани с останалите елементи на обществената организация. Следователно, всички данни, указващи в някаква степен характера и структурата на общественно-политическото и културно развитие на населението, което е създадо и използвало тези светилища, също могат да бъдат привлечени като източник, който внася повече яснота по проблема. Това включва сведения, които излизат извън тесните географски и исторически рамки на древна Тракия, но съдържат в себе си общи елементи, свързани с култовите и религиозни обичаи, характерни за района на контакт между тракийската култура с останалия Източносредиземноморски ареал. Към тази група сведения са включени и тези, в които персонажите, случките и събитията, описвани в митографията, са резултат от общи процеси, протичащи в този огромен ареал и индиректно свързани с ролята, значението, облика, функциите и типа планински светилища функционирали на територията на Южна Тракия.

Първото от тях принадлежи на авторът от III в. сл. Хр. Филострат и в него става дума за тракийския цар Резос и неговото светилище. Важен момент в него е описаното доброволно жертвоприношение на диви животни, върху жертвеника на героя, а също така и сотерическите качества, които той притежавал и защитата която осигурявал на разположеното около неговото светилище население. Потърсена е връзка между сведението и фолклорните данни за народния герой Крали Марко, а също и между образа на Резос и изображенията на тракийския Херос. В описанието на Резос в Илиада, той е предаден като въоръжен и притежаващ коне, което го обвързва директно с всички по-късни образи, които могат да бъдат видени в иконографията на тракийския Херос и на християнските светци като Св. Димитър, Св. Георги и т. н. Връзката със Крали Марко, който също е описван в народните поверия като конник и закрилник на населението е потърсена и в голям брой места из планините на Южна Тракия,

където той или неговият кон са „оставили“ знаци. По този пункт е предположена и връзка между Филостратовото сведение за светилище на Резос с олтар и местата за почит/присъствие на фолклорния герой. Въпреки че от него не става ясно каква е формата или от какъв материал е направен, олтарът на Резос, на който животните идвали сами да се жертвопринасят, преимуществено би могъл да бъде изпълнен в този прастар и най-прост вариант на скална дупка (ботрос), известен както от изворовите, така и от археологическите данни. Такъв скален олтар е и най-подходящ за ранните светилища, разположени в планинска среда, където култовите практики и природният ландшафт са в естествена хармония. Скалната му среда би могла да се предположи и от споменаването на инструмента, с който се извършвало жертвоприношението. Ножът е безспорна индикация за кърваво жертвоприношение, в което кръвта се стичала в скалния олтар и влизала в допир със самата земя/скала. Извън данните за Хероса и Крали Марко, сведението на Филострат намира много точно потвърждение и в цикъла от легенди за доброволното жертвоприношение на елен, известни из много места в планините на Южна Тракия.

Края на Филостратовото сведение засяга въпроса за населението разположено в гъсто населени села, около самото светилище на героя в планинска област, която дори е назована със съответния ороним, този на Родопа. Въз основа на изказаните до момента хипотези на различни автори, е предложено обвързването на това население с конкретни племена и групи, които са локализирани в този планински масив и които вероятно са визирани от Филострат при споменаването на светилището. Такива са Херодотовите сатри, Тукидидовите дии, „независимите тракийци“ на Флавий Ариан и бесите, смятани от Тодор Сарафов за алтернативни наименования на една и съща група планинско население, обитавало широките предели на Рило-Родопския масив. В тази връзка е подчертана ролята на култовото място, което би могло да има ролята на сплотяващ, чрез общи или идентични култови практики разнородни в политическо и етническо отношение групи.

Към тази група сведения принадлежат и данните известни от Страбон и Демостен, за свещената хора (Хиерон орос) почитана от траките в района на Ганос (дн. Газикьой), от където произлиза и надпис, в който е споменато освен одриското царско име Севт и това на неговият син Аполониос, свързан чрез оброк/клетва с богинята Ганеа.

ДОПЪЛНИТЕЛНИ СВЕДЕНИЯ, СВЪРЗАНИ С БОЖЕСТВА, КУЛТОВЕ И СВЕТИЛИЩА В ПЛАНИНСКИТЕ РАЙОНИ НА ИЗТОЧНОТО СРЕДИЗЕМНОМОРИЕ

Към третата група принадлежат сведения на различни антични, които имат отношение към божества, култове и светилища в широкия ареал обхващаш планинските култови обекти из различни части Източното Средиземноморие.

Сведенията от тази последна група, дават възможност на култовите обекти в планините на Южна Тракия, да се гледа през призмата на останалите райони на Източното Средиземноморие, където са почитани отделни планински възвишения, свещени гори и скални пещери. В тази светлина могат да бъдат тълкувани и някои от археологическите проучвания на такива места из Южна Тракия. Разгледани са отделни „общии теми“ за обектите от Тракия и тези от Егейския свят, към които спадат тези за „планината майка“ и „умирация бог“, които се откриват в Еврипидовия фрагмент от „Критянките“. Към тях са добавени и тези за „мистериалната и масовата обредност“, а също и темата за „служителите на култа“.

Основна тема се явява тази за „планината майка“, която е предадена в изворите най-вероятно като кодирано определение, което е превод-означение на велика богиня майка. Тя е спомената като Matar във древна Фригия, където освен с „планината“ тя е свързвана и с „дивата природа“. Известен е нейният епитет *kubeyleya/kubileyu*, вероятно в значение на планина, а също и в покъсно засвидетелстваните епитети като *Dindymene*, *Idaea* и *Sipylyne*. Приемайки планинския аспект на Matar, някои изследователи смятат, че най-очевидното място за почит към нея са природните светилища на открито, извън селищата и сред открояващи се скали. Тези скали, които често са необработени, вероятно са възприемани като дом на богинята и маркират нейното присъствие. В Тракия богинята за дълго има облик на анонимна и аниконична тракийска-богиня майка. Най-вероятно великата богиня тук е идентифицирана с планината, с камъка, със скалата и с пещерата. Това е от голямо значение за настоящия текст, тъй като именно в планинска, скална, но и в пещерна среда възникват и функционират планинските светилища в Южна Тракия. Почитта към божества с характер подобен на този, описан от Еврипид в „Критянките“, се извършвала в планинските светилища по цялата огромна територия на земите в съседство с Южна Тракия, в така наречената Трако-Македонска контактна зона, през Континентална и Островна Гърция и в планините на Фригия. Изглежда, че обредност, свързана с „раждането“ и „отглеждането“ на младия бог, неговото порастване (възмъжаване) и последвалата му смърт чрез разчле-

няване („умиращо божество“) може да бъде открита най-вече там, където се почитат скални планински върхове и пещери-утроби.

От изворите, свързани с мистерии в чест на Дионис в планините на Южна Тракия, но и из целия ареал на Източното Средиземноморие, включващо планинските масиви във Фригия, Гърция и Крит, откриваме две групи персонажи, определяни като *свита на бога*. При по-детайлно изследване на изворите се оказва, че сведенията за „свитата на бога“ (Зевс/Загрей) изобилстват и от други сходни митологични персонажи. Те биха могли да бъдат обединени в две условни групи: едната група е тази на /кабирите/дактилите/корибантите/диоскурите, към които биха могли да се включат и силените/сатирите, а другата – на менадите или вакханките. Диодор споменава в едно свое сведение, което има пряко отношение към критската версия на мита за раждането на Зевс/Зан/Загрей, че сред траките кикони, се практикували мистериални култове, чийто учредител бил Орфей. Тези мистериални култове са поставени от автора редом до известните мистериални култове в Елевзина и до тези от Самотраки.

Потърсени са определени връзки между данните за култовите практики в планинските светилища в Южна Тракия и тези свързани с големите мистериални светилища на древна Елада, като Самотраки и Елевзина, но и на някои места с локално значение като например пещерата на Трофоний край Лебадея (Беотия), на Орфей в Лейбетра, в Пиерия, на Аристей на о. Кеос и др.

На основата на данните от писмените извори и от нумизматиката е направен паралел между известните в митологията спътници на Дионис – сатирите и менадите, и племето (етническата, културната група, рода?) на бесите от сатирите, за които знаем, че владеели най-прочутото планинско светилище-прорицалище, посветено на бог Дионис.

В приведените в тази глава сведения се вижда, че според митологичната традиция, в чийто дух те са написани, на различни места в пространството между планините Ида във Фригия, Ида на о-в Крит, в Елевзина, на о-в Самотраки и сред киконите, а вероятно и в цяла Южна Тракия, са практикувани мистерии, част от които са свързани с образа на Орфей, който се явява митологичен основател или мист в тях. Образът на Критския Зевс-Зан-Загрей е обвързан със скриването му в пещера в планината Ида, а като негови спътници-пазители са назовани (фригийските) дактили, които се свързват с магове-вълшебниковачи, курети, в значение на жреци и дори богове, и корибантите като синове на Майката на боговете. Всички те се срещат и в други сведения, но отново имат най-общо характер на пазители и спътници на бога. Тези митологични фигури имат важната функция да се занимават със заклинания, посвещения и

мистерии в чест на бога, а извършването на тези ритуални действия в планинска среда е изрично посочено в изворите.

Докато за куретите-дактилите-корибантите може да се разсъждава като за свита на хтоничния бог (Загрей, Дионис), то менадите са тези жени, обладани от Вахх, които разкъсват соларния образ – Орфей, който не зачитал хтоничния Дионис. Всъщност, темата за разкъсването на Орфей е от групата сведения, която следва модела на историята за разкъсването („смъртта“) на бога, но във варианта на неговия митологичен слънчев образ, учителя, мага, певеца, но и миста Орфей.

Приведените в тази глава сведения дават представа за някои от по-ярките и често срещани преводи-означения на божества и сили, свързани с тракийските и източносредиземноморски култови практики, които са извършвани в планинска среда. Тези обредни действия са практикувани в специално обособени за целта места, които, според различията в терминологичните понятия, могат да бъдат наричани по различен начин: скални светилища, скално-изсечени паметници, планински култови обекти, топоси на вярата и пр. В изворите, свързани с източносредиземноморските култови практики в планините, се споменават различни скални съоръжения, жертвеници и други, свързани с култовите практики в планинските светилища. Такива са например сведенията на Пиндар, Ферекид от Сирос и Павзаний.

ГЛАВА ТРЕТА. АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ДАННИ ЗА ПЛАНИНСКИ СВЕТИЛИЩА В ЮЖНА ТРАКИЯ

Трета глава разглежда археологическите данни за планински светилища в Южна Тракия. Смята се, че археологическите проучвания допринасят за изясняване на много от елементите свързани с разпространението, местоположението, хронологията, облика и типологията на планинските светилища в планините на Южна Тракия. От друга страна те не са в състояние да отговорят на всички въпроси свързани с характера на обектите и с възможността те да бъдат категорично идентифицирани именно като култови обекти. Освен липсата на достатъчно археологически проучвания, на лице са и някои специфични проблеми, свързани с характера на структурите и облика на светилищата, които за разлика от повечето техни аналози от района на Източното Средиземноморие, не са с така силно изявени култови черти. Констатирано е, че планинските светилища в Южна Тракия се доближават до най-ранните и първични светилища на открито, които не притежават монолитна архитектура, а следите които оставят често са трудно различими от археологическа гледна точка.

ИСТОРИЯ И СЪВРЕМЕННО СЪСТОЯНИЕ НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИТЕ ПРОУЧВАНИЯ В ЮЖНА ТРАКИЯ

В тази глава е проследена и историята и съвременното състояние на проучваните култови обекти в Южна Тракия. Историята на археологическите проучвания на планинските светилища в Южна Тракия включва в себе си публикации, които са посветени най-общо на култови обекти разположени в планинска среда. Съществуват различия в терминологията, използвана за различните култови обекти, която е разнообразна и понякога се отнася само до един характерен елемент/характеристика на разглежданите обекти (например наличието на скали).

Проучванията на култовите места са разделени условно на три историографски периода, обхващащи периода от края на XIX в. до наши дни.

НАЧАЛНИ ЕТАПИ НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИТЕ ПРОУЧВАНИЯ НА ПЛАНИНСКИ СВЕТИЛИЩА В ЮЖНА ТРАКИЯ

Първият период обхваща времето от края на XIX до средата на XX в. и се характеризира с използването най-вече на данни от теренни обхождания. През този първи период се полагат основите на първичната систематизация и определяне на основните характерни белези на планинските светилища. От друга страна все още липсват достатъчно на брой проучени археологически обекти.

Следващият етап в проучванията на светилищата в планините на Южна Тракия започва в началото на 60^{те} години на XX в. и продължава около три десетилетия. През този период се появяват редица обобщаващи изследвания, които са посветени на светилищата в планините на Южна Тракия. Въпреки, че не включват цялостно проучване на планинските светилища чрез археологически разкопки, през този период се осъществяват няколко големи експедиции за регистриране на обекти. Те обхващат обекти в планинските масиви на Западна България, Стара планина, Средна гора и Горнотракийската низина, Родопите, Странджа и Сакар. За района на Източна България в резултат на теренни обхождания са публикувани няколко скалноизсечени съоръжения. В обобщение на този историографски период може да се посочат няколко особености: Работи се с по-разширена база данни за обектите, която е получена основно благодарение на теренни обходи, но и на разкопки от отделни обекти. Като слабост на проучванията може да се посочи, че често се правят генерални заключения въз основа на резултатите от проучванията само на един обект. Въпреки това през този историографски период за пръв път се прави опит да

се систематизират критериите за определяне на един обект като планинско светилище. Като такива най-често са възприемани особеното топографско местоположение на обектите, което обаче се явява недостатъчен и нееднозначен аргумент в опита да се защити тезата за техния култов характер. От друга страна, през този период, благодарение на по-детайлното изследване на характеристиките на планинските светилища, се появяват няколко опита за извеждане на отделни категории обекти. Различните автори обаче избират различни критерии за това. Направен е и опит за изграждане на йерархия (според обслужваната от всяко светилище територия) в системата от планински светилища, без това да бъде подкрепено от конкретни данни и анализи. Отделянето на основните елементи, които изграждат пространственото устройство на планинските светилища, също е принос на втория историографски период.

СЪВРЕМЕННО СЪСТОЯНИЕ НА ПРОУЧВАНИЯТА НА ПЛАНИНСКИТЕ СВЕТИЛИЩА В ЮЖНА ТРАКИЯ

От последния период изследванията са най-многобройни и пълни, което дава възможност освен хронологически обектите да се разгледат и по географски и териториален признак, в зависимост от района на който принадлежат. Най-значителен е броят на археологическите проучвания в Източните Родопи, но през последното десетилетие и в районът на Западните Родопи техният брой се увеличава. Особено внимание е отделено на проучванията в Северозападните Родопи и в частност в Чепинската котловина и обграждащите я планински ридове. В този район е засвидетелствана и най-голямата, за сега, концентрация на използване на т. нар. „тракийска култова керамика“, известна и като „керамика тип Цепина“. Последната се свързва с бесите (сатрите), а според някои изследвания, маркира основната територия владяна от тях. Керамиката е откривана в различни контексти, но най-масово тя се среща из планинските култови места и вероятно може да се свърже с определени култови практики на това население.

МЕТОДОЛОГИЯ НА АРХЕОЛОГИЧЕСКОТО ПРОУЧВАНЕ НА ПЛАНИНСКИТЕ СВЕТИЛИЩА

МЕТОДИ НА ИЗСЛЕДВАНЕ

Разгледани са методите на археологическото проучване на планински светилища в планинските масиви на Тракия. Направена е констатацията, че пре-

обладават теренните археологически обхождания, следвани от сондажните спасителни разкопки и в много по-редки случаи редовни археологически проучвания. Подчертана е необходимостта да се прилага *междудисциплинарния метод* на изследване, който „изисква крайният общ извод от предмета на изследване, получен по един/едни метод/методи, да бъде контролиран с краен общ извод, получен по друг/други метод/методи”.

МЕТОДОЛОГИЯ ЗА ОПРЕДЕЛЯНЕ НА РИТУАЛНОТО ЗНАЧЕНИЕ НА КУЛТОВИТЕ ОБЕКТИ

Преди да се потвърди дали един обект действително отговаря на критериите и може да бъде идентифициран като планинско светилище, е необходимо да се докаже, че това място наистина е използвано за ритуали. За тази цел трябва да се отговори на редица въпроси, свързани с чертите на ритуала, неговото проследяване на самите обекти и това как той повлиява върху материалната култура. Под ритуали в текста на дисертацията, се разбират такива култови дейности, които имат отношение към почитане на свръхестествени сили или богове в границите на священата територия на култовото място. Погребалните култове стоят настрана от проблематиката свързана с култа в светилища и поради това те не са предмет на разглеждане в настоящия текст. Според възприетото в науката схващане, за да се проследи представянето на един ритуал на едно място е необходимо да се установи степента на *непроменливост* и *повторяемост* в ритуалните действия, които са извършвани на едно и също място, през определен период от време. Както за планинските светилища на о. Крит, така и за тези в Южна Тракия, за да се определи един обект като култов, е важно да се установи *наличието на ритуална дейност* на неговата територия. Определянето на ритуално значение на едно действие, а с това и на едно място, става чрез методологически последователна интерпретация на приложимите материали и привеждане на неопровержими доказателства в тази насока. Според предложената методология в изследванията, свързани с култовите места през минойската епоха, определянето на ритуално значение на определена дейност изисква предшествашо проследяване на *чертите на ритуала*, които са: *представянето, повторението, непроменливостта, традиционализъмът, спазването на правилата, формализма и символизма*.

Пространство, в което *ритуалните действия преобладават*, може да бъде характеризирано като *ритуално*. При опита да се придаде ритуално значение на дадено място или типове места, е необходимо да се проследят всички визирани *ритуални черти* в предметите или чертите, които са или централни за

цялото място, или са откривани в огромно количество. Разграничаването на тези места със светските такива, когато това е възможно, допълнително би подсилило идентифицирането на първите като ритуални. Смята се, че тази методология е приложима за всички праисторически общества на територията на егейския свят, при проучването на които се разчита основно на археологическите данни.

ПЛАНИНСКИ СВЕТИЛИЩА В ЮЖНА ТРАКИЯ. КРИТЕРИИ ЗА РАЗПОЗНАВАНЕ

Следващата стъпка при изучаването на този тип обекти е те да бъдат идентифицирани въз основа на определени критерии. В зависимост от това какви са техните основни характеристики, обектите могат да бъдат причислени към определена група култови обекти. По подобие на светилищата на връх от минойската цивилизация и на тези в Елада през желязната епоха, планинските светилища в Южна Тракия могат да бъдат обособени въз основа на няколко повтарящи се белези, които ги характеризират и могат да се срещат както в комбинация помежду си, така и самостоятелно.

Тези белези са следните:

- Повечето култови места в планините на Южна Тракия са функционирали под открито небе, въпреки че някои от тях от определен момент нататък могат да придобият една или повече култови сгради (храмове) както и други постройки, обслужващи нуждите на светилището;
- Планинските светилища винаги се откриват на места, които съвпадат със зоната на активно човешко обитаване и използване;
- Те са разположени извън територията на селищата, но често в са в непосредствен визуален контакт с тях;
- Те са планински обекти със специфично местоположение, облик и функции.
- В границите на свещената територия на тези обекти винаги се открива някаква особена и ясно различима геоморфоложка форма.
- На планинските светилища се отлага значителен като интензитет културен пласт, чиято дебелина и съдържание зависи от редица фактори (продължителност на използване на светилището, интензивност на култовите практики, хронологически период на използване, характер на култовите практики и др.)

Освен така изброените тук критерии, които са определящи и без които един обект не би могъл да бъде определен като планинско светилище, съществуват и голям брой белези и характеристики, които не са задължителни, но са често срещани. В литературата за култовите обекти на минойската цивилизация те са наречени още „*неопределящи критерии*” за идентификация на едно планинско светилище.

Част от тях имат отношение към топографските особености на тези обекти, друга към откриваните на обектите материали и съоръжения.

Като неопределящи критерии за планинските светилища в Южна Тракия са определени: такива обекти които имат разположение на стратегически важно място и добра видимост от и към други обекти (светилища, селища, некрополи или други елементи на селищната система); наличие на *изявени скали, пещери* (скални навеси), *извори, реки*, вековни *дървета* и други природни феномени; достъпност на планината и светилищата разположени в нея. Втората група „неопределящи критерии” са свързани с откриваните на обектите материали. Сред тях са следните характеристики: наличие на *съоръжения* и *находки* с функции, които могат да бъдат необичайни за селищните обекти или напротив да бъдат често срещани в тях, но които, поставени в определен повтарящ се характерен контекст, говорят за култово предназначение; откриване на следи от *култова дейност* в рамките на едно обособено свещено пространство; регистриране на *култови* и *помощни постройки* и друга специфична архитектура. Присъствието или отсъствието на някой от тези елементи не може да бъде възприето като условие даден обект да бъде определен еднозначно като култов или като утилитарен. Все пак наличието на голям брой от гореизброените белези, може да бъде възприемано като индикатор за култовия характер на един обект.

ОСНОВНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА ПЛАНИНСКИТЕ СВЕТИЛИЩА В ЮЖНА ТРАКИЯ. РАЗПРОСТРАНЕНИЕ, МЕСТОПОЛОЖЕНИЕ, ВЪНШЕН И ВЪТРЕШЕН ОБЛИК, СЪОРЪЖЕНИЯ И НАХОДКИ

В рамките на тази глава е включен преглед на основните характеристики на планинските светилища в Южна Тракия. Тези характеристики биха могли да се включат към групата на неопределящите критерии, която беше само маркирана в предходния абзац и да послужат за идентифициране на един обект като планинско светилище, поради това, че дават представа за облика на култовото място и за съществени елементи свързани с ритуалните практики извършвани на него.

В рамките на тази глава е включен и преглед на основните характеристики на планинските светилища в Южна Тракия. *Определянето на функциите* на едно място като *свещено* много често стои като проблем пред изследователите на култовите места в района на Източното средиземноморие през II-I хил. пр. Хр. За да бъде разпознато то като такова, обикновено се привеждат доказателства, свързани с топографията, местоположението, планировката на обекта или с важни контексти и структури, в които могат да бъдат открити определени находки. Въз основа на натрупаните данни за планинските светилища в Южна Тракия, може да се потвърди, че те споделят същите отличителни черти, характерни и за фригийските, критските, микенските и гръцките планински светилища. За района на Южна Тракия те могат да бъдат обособени в няколко групи в зависимост от: *разпространението, местоположението* (топографията и геоморфологичните особености на терена); *вътрешния и външния облик* (например наличието или липсата на култова архитектура, оградни (защитни?) стени, вход, култови и помощни сгради и др.), и на основа на откритите *съоръжения и находки* (олтари, депа за дарове, ями, изсичания в скалите, подови нива и глинени замазки, култови статуи и изображения, съдове за пиене и ядене, култови съдове, утвар, дарове, оброци, предмети свързани с облеклото, оръжия, предмети свързани с поминъка, предмети свързани с религиозните представи, амулети и др.). Изясняването на тези групи от характерни черти и особености на планинските светилища в Тракия помага в опита да бъдат реконструирани, поне частично, техните функции, социално-политическо и икономическо значение. Едва след това може да се пристъпи и към разглеждането и определянето на отделни типове и подтипове планински светилища и критериите за тяхното разпознаване.

Често гореспоменатите групи от белези, характеризиращи планинските светилища, са във взаимна връзка. Поради което в текста на дисертацията те са разглеждани комплексно в рамките на една единна система.

РАЗПРОСТРАНЕНИЕ И МЕСТОПОЛОЖЕНИЕ НА ПЛАНИНСКИТЕ СВЕТИЛИЩА В ЮЖНА ТРАКИЯ

В географски смисъл разпространението на планинските светилища включва обширен ареал от територии, които са съсредоточени в пространството между Стара планина на север и Тракийско (Егейско) море и Пропонтида (Мраморно море) на юг. На изток границата опира в Евскински понт (Черно море), а на югозапад-запад тя достига до рега Стримон (Струма). В така очертаното пространство са съсредоточени няколко планински масива, които разделят плодородните равнини и полета простиращи се между тях. Най-голяма

сред тях е Горнотракийската низина заедно с протичащите през нея по-големи реки, най-значимата сред които е река Хеброс (Марица). Освен нея могат да се обособят още няколко по-големи и по-малки речни котловини по течението на реките Струма, Места и в пространстата затворени между отделните дялове на по-големите планини. Тези територии в тяхната ниска част, там където няма по-големи и открояващи се вътрешни ридове и обособени възвишения, няма да бъдат предмет на анализ в настоящия текст. Изключения правят само повисоките котловини в Родопите сред които са Чепинската, Хвойненската и Смолянската, а също и Разложкото поле затворено между трите големи планини, които го обграждат. Тези западнородопски котловини, макар и неотговарящи на условието да бъдат разглеждани като планински части в класическия смисъл на този термин, имат в достатъчна степен сходно културно-историческо развитие със заобикалящите ги планински масиви и се явяват вътрешни за тяхната територия. Косвено доказателство за подобно твърдение е липсата на по-значим градски център, който да е локализиран в тях до, а и след римското нашествие в земите на траките. Най-близкия по-голям римски град в подобно затворено поле е Никополис ад Нестум, в Гоцеделчевската равнина, поради което тя е изключена в това изследване.

Биха могли да се обособят и отделни *регионални различия* между отделните части на южнотракийските земи, които са обусловени от техните географски специфики. Надморското равнище на отделните планински масиви е чувствителен показател в това отношение, който лесно онагледява тези различия. Обектите от района на Източните Родопи са с далеч по-ниска надморска височина от тези в западните части на планината, а те от своя страна са в голямата си част по-ниски от тези в Рила или Пирин. Все пак всички планински масиви, притежават ясно отличими физикогеографски белези, които ясно ги открояват от по-ниските равнинни или котловинни райони. От запад на изток тук се включват светилищата в планините на Югозападна Тракия, Пирин, Рила, Чепън, Стара планина, Средна гора, Западните и Източните Родопи, Сакар, Странджа, и някои по-малки, обособени райони с ясно различим планински облик. Във вертикален план не съществуват ясни критерии, според които може да се определи дали един култов обект спада към типа на т. нар. планински светилища. Както вече беше споменато по-горе, в зависимост от това в кой планински масив са разположени, обектите могат да имат различна надморска височина. От каталога на светилищата, който е представен в този текст, могат да се направят някои изводи за диапазона в който варират тези граници от най-ниска към най-висока точка. В общи линии в потвърждение на направените в

миналото наблюдения като най-наситени с подобен тип обекти се очертават височините между 600 и 1600-1800 м над морското равнище.

В културно-исторически план планинските светилища, които тук се разглеждат, попадат в зоната на обитание на планинското население на древна Тракия. Това именно са земите заемащи централна позиция в ядрото на тракийската диаспора, които обаче са в непосредствен контакт със съседните земи и области извън Тракия.

МЕСТОПОЛОЖЕНИЕ, ТОПОГРАФИЯ И ГЕОМОРФОЛОЖКИ ФОРМИ И БЕЛЕЗИ

Наблюденията, които до момента са направени на археологически обекти, определяни като планински светилища, показват, че в Южна Тракия се изграждат и използват планински светилища на открояващи се от околния терен места, с добра видимост към прилежащите близки и далечни територии. Такива са билата и склоновете на позитивни форми на релефа, най-често отделено от масива изявено възвишение или връх на рид, доминиращ над околността.

Обикновено светилищата на върхове са свързани с наличието на изявени скали в непосредствена близост. Понякога тези скали са разположени на изявени върхове, друг път по билата и склоновете на ридове, в дълбоки дерета или низинни райони. В това отношение се наблюдава голямо разнообразие, като целта явно е била да се изберат скали, открояващи се от околния терен. Смята се, че скалите, по подобие на върховете на планините, са възприемани като център на космоса и допълнително са им приписвани здравеносни функции и оплодителни способности. Наличието на водни източници като извори и реки е друг важен белег, който се свързва със здравеносния характер на водата, но и с нейната роля в обредите, които са извършвани на култовите места в планините.

ХРОНОЛОГИЯ НА ВЪЗНИКВАНЕ И ФУНКЦИОНИРАНЕ НА ПЛАНИНСКИТЕ СВЕТИЛИЩА В ЮЖНА ТРАКИЯ

Един от основните въпроси, който стои пред изследователите на планинските светилища в Тракия е този за времето на тяхното възникване, функциониране и отмиране. С други думи за тяхната хронологическа рамка. Този елемент в изследването на обектите не може да бъде разглеждан равнозначно за цялата територия и за всички обекти които са известни на науката. Вероятно в отделни части на Южна Тракия каквато е най-общо казано нейната най-югоизточна част светилищата възникват през един по-ранен исторически период. Географските характеристики на този район предполагат по-интензивни

контакти с други по-отдалечени региони какъвто е този на Мала Азия и на островите по северното егейско крайбрежие. Възникването на специфичната само за този район скално-изсечена култура с всички нейни специфики и характеристики, вероятно има отношение към този проблем. От друга страна югозападна Тракия през която протичат големите реки Струма и Места също има добри показатели по отношение на комуникацията с намиращите се в съседство култури най-вече в западна и югозападна посока. Не такава е ситуацията с по-отдалечените и по-високи Западни Родопи, Рила и дори Пирин.

В хронологически план настоящото изследване няма строго фиксирани граници. За долна граница е възприета късната фаза на късната бронзова епоха, а като горна края на I хил. пр. Хр. В текста е отбелязано, че част от разглежданите планински светилища излизат извън тези фиксирани хронологически граници.

Археологическите проучвания в последно време загатват възможността за възникването на обособени светилища в планините на Южна Тракия още през енеолита. Според данни от теренните обходи и археологическите проучвания, процесите на усвояване на планинските територии вероятно започват още в праисторията. През бронзовата и ранножелязната епоха този процес се усложнява поради подходящите климатични условия, както и поради усвояването на металодобива и металообработката. През късната бронзова епоха, с археологически материали са засвидетелствани първите скални светилища на територията на Родопите. Процесът не е равномерен навсякъде и се развива от юг на север, като трайното усвояване на планината настъпва едва в средата на I хил. пр. Хр. Това е и времето на обособяването, разграничаването и вътрешното развитие на тракийския културен елемент в тези територии, известен ни от писмените извори и от археологическите и културно-антропологическите изследвания и находки.

Поради невъзможността на този етап да се потвърди археологически, връзката между откриваните материали от халколитната и ранната бронзова епоха и по-късните култовите практики извършвани на обектите, настоящото изследване не възприема тяхното по-ранно (преди бронзовата епоха) датирание.

Сигурно засвидетелствано е съществуването на планински светилища през бронзова епоха и то предимно през късната ѝ фаза. В хронологически план се приема, че повечето планински светилища в Тракия започват да функционират през I хил. пр. Хр., като част от тях са с приемственост от късната бронзова епоха. Планинските светилища продължават своето развитие и през желязната епоха. През ранната желязна епоха обаче, в Източните Родопи явно се наблюдава едно значително по-бурно развитие на култовия живот, което довежда до

изпреварващи спрямо Западните Родопи резултати. Развитието на тези процеси в Източните Родопи вероятно се дължи на по-добрите комуникационни възможности на този район, свързани с икономически, политически и културни контакти осъществявани в югоизточна и южна, но и в северна посока. Тези тенденции са особено видими, ако се погледне многообразието от керамични форми и украси, които проникват и се разпространяват в Източните дялове на планината. В Западните Родопи тези процеси не са с еднаква степен на интензивност и вероятно могат да се проследят определени различия между Югозападния и в Северозападния, а също и в Източния дял на Западните Родопи. През късната желязна епоха нараства броя на определяните като култови обекти от типа на планинските и скални светилища и в Западните Родопи. През този период вероятно се появява и развива т. нар. „тракийска култова керамика“, открита за пръв път на обекта Цепина. Нейното разпространение само в Североизточния дял на Западните Родопи, както и продължителността на използването на техниките на украса, формите и начина на изработка на съдовете, говорят за възможността в този район да се е обособила една специфична, местна култура, която се характеризира с консервативност и традиционност, които вероятно са намерили изражение и в религиозния живот на планинските светилища там.

От друга страна въпреки, че една голяма част от култовите места продължават своето функциониране и след края на I хил. пр. Хр., тук тези случаи само са маркирани, без да се поставя акцент върху ритуалите от периода на първите векове след Христа, поради някои промени които настъпват в религиозния живот през този по-късен етап на развитие.

ВЪНШЕН ОБЛИК И ВЪТРЕШНО УСТРОЙСТВО НА ПЛАНИНСКИТЕ СВЕТИЛИЩА В ЮЖНА ТРАКИЯ

В зависимост от *географския район* в който се намират планинските светилища, може да се наблюдават определени локални особености в техния външен облик и структура. Нямаме причини да смятаме, че има и особени различия и в култовите практики, които за разлика от погребалните могат да бъдат определени като относително хомогенни в различните планински масиви на разглежданата тук територия.

Като най-често срещан се тип култови места са определени светилищата разположени на билото на връх или възвишение, които са доминиращи над околността. Най-често това са обекти, които не са притежавали монументална култова архитектура и са функционирали *под открито небе*. В определени случаи и на определени обекти се наблюдава стремеж към подчертаване на

границите на свещеното пространство на култовото място. Археологически това е засвидетелствано чрез ограждането му с *каменна стена* и обособяването на *теменос*. В зависимост от големината и богатството от *вотивни предмети* някои от тези места биха могли да бъдат разглеждани и като *регионални планински светилища*, които през определен период са играели важна роля в култовия живот на местното население в определени части на Източните Родопи и дори извън техните граници.

Особеното за в този дял на планината, а също и за култовите обекти във Сакар и Странджа, е възникването на специфична *мегалитна култура*, която силно повлиява на облика на култовите места и определя тяхната специфика. Изсичанията в скалите са характерен отличителен белег на култовите обекти в Източните Родопи още от енеолита, а традицията да се изсичат и оформят скалисти участъци в рамките на свещената територия продължава и през бронзовата и желязната епоха.

На проучените до момента култови места в Източните Родопи не са открити места за депониране на остатъците от обредните действия или от дарове. Те са характерни за планинските светилища от Западните Родопи, както и за някои обекти от района на Горнотракийската низина. В *Западните Родопи* от своя страна не се откриват характерните за източната половина на планината мегалитни паметници като долмени, кромлехи, а също и специфичните трапецовидни ниши, скални гробници и т. н.

Интерпретацията на обектите и дейностите, които са установени на тяхна територия, са затруднени от липсата на ясно разпознаваема култова архитектура. За разлика от храмовете в континентална Гърция, поне от късната геометрична епоха насетне, в Тракия появата на храмове и култови постройки е късен феномен, който притежава свои локални специфики. Докато в Елада монументализацията в култовото строителство довежда до появата първо на архаическия храм, а по-късно и на класическия гръцки периптерен храм, в земите на Тракия и особено в планинските райони това вероятно става едва през римската епоха и то не навсякъде. Масово се използват светилища под открито небе, без видими следи от монументална архитектура. Откриваните глинени мазилки и някои изсичания с определена форма говорят по-скоро за съществуването на временни, нестабилни постройки или навеси, които са служели за съхранение и/или предпазване на култовите предмети, дарове и евентуално на някои съоръжения, свързани с ритуалите в светилището.

ТИПОЛОГИЧЕСКИ ОСОБЕНОСТИ И ХАРАКТЕРИСТИКИ НА ПЛАНИНСКИТЕ СВЕТИЛИЩА

Въз основа на *геоморфологичните особености*, но във връзка с отношението *селище-святилище* и *вътрешния облик*, планинските святилища са разделени на: Малки оброци, обикновено свързани с обожествен елемент от природата (скала, дърво, извор и пр.); 2. „Святилища”, за които се знае, че се характеризират с увеличаване на свещената територия, спрямо тази на оброците.; 3. „Храмове”- „Хиерони”. Към тях са добавени още: святилищата-хероони и „залите за угощения“ (hestiatorion).

Според *социално-политическото* им значение и връзката им със селищната система планинските святилища в Ю. Тракия могат да бъдат обособени в няколко категории:

1. Локални святилища извън селищата, намиращи се на границата на тяхната територия или на обособен планински връх, рид, склон, край пещера, до извор, или друга геоморфоложка форма;

2. Локални святилища намиращи се в непосредствена близост до едно конкретно селище, но извън неговите предели;

3. Святилища вътре в пределите на населеното място;

4. Регионални святилища, които обикновено се намират на изявени върхове или друга геоморфоложка форма, която благоприятства тяхната значимост, възможност за добра видимост към определена по-голяма територия, наличие на лековит извор или пещера свързана с определени вярвания и ритуални практики. Тези святилища са разположени и на пътя на по-значими пътни трасета, свързващи отделни по-близки или по-отдалечени райони в рамките на планинските масиви и извън тях. Част от тях могат да притежават солидна култова архитектура – сгради и храмове (хиерони).

5. Надрегионални и дори общотракийски святилища. Такива святилища обикновено се отличават от останалите святилища освен с вече споменатите по-горе елементи на тяхното местоположение, големина, богатство на структури и находки, продължително съществуване и приемственост между отделни култови практики през различните епохи на една и съща свещена територия, така и с известност на мястото в писмените извори. Такъв е примерът с прословутото святилище-прорицалище на Дионис, което ни е известно от изворите, но все още не е точно локализирано.

СЪОРЪЖЕНИЯ В ПЛАНИНСКИТЕ СВЕТИЛИЩА. НАХОДКИ И ОБРОЧНИ ДАРОВЕ В ПЛАНИНСКИТЕ СВЕТИЛИЩА

Обособени са и разнообразни съоръжения, които се откриват на планинските култови места. Такива са скално-изсечените олтари, глинобитните огнища-олтари, есхарите, скалните процеци, ямите и каменните струпвания.

В егейския свят присъствието на „*вотивни предмети*” е смятано за характерна черта на планинските светилища през всички периоди на тяхното съществуване. Съществува проблем с определяне на вотивния характер на предметите, които се откриват при археологически разкопки на планинските светилища в Тракия. Вотивът предполага посвещение или дар към свръхестественото, което трябва да бъде проследено чрез някакво негово проявление на култовото място. Такова може да се види при натрупване на дарове (депа за дарове) на обектите. Ако тези струпвания от дарове се асоциират с други контексти със сходен характер, то би могло да се смята, че свръхестественото е смятано за налично (настоящо) в района на депото. Постоянното повторение на едни и същи предмети, откривани в подобни депа на сходни по своите характеристики обекти, води до заключението, че те са използвани като вотивни дарове. Разбира се, подобен извод не може да бъде възприет за сигурен, но вероятността това да е така е голяма.

Най-често откриваните находки в тракийските планински светилища са глинени прешлени, тежести за стан, култови фигурки, но и силно натрошени фрагменти керамика или дори цели съдове, които понякога са умишлено пробивани. Понякога те носят специфични белези на локален култ и се откриват само на ограничен брой култови места или в един културно обособен микрорайон. Такъв вероятно е случаят керамика „тип Цепина“, особено ако се възприеме хипотезата за нейния култов характер и разпространението и предимно в Северозападните Родопи. Голямо е разнообразието от оръдия на труда, изработени от метал, като сърпове, ножове, рударски, ювелирни и занаятчийски инструменти. Срещат се и предмети, свързани с украсата на тялото и облеклото, като различни накити и фибули, а от определен момент нататък също и голям брой монети. Нерядко металните предмети са нарочно огъвани, счупвани или полагани в специфичен контекст като част от даровете на светилището. Даровете обикновено са предмети, реално използвани в бита, но се смята, че има и такива, които са изработвани специално за нуждата на култа.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА. ОБРЕДНОСТТА В ПЛАНИНСКИТЕ СВЕТИЛИЩА НА ЮЖНА ТРАКИЯ

Последната пета глава на дисертацията е посветена на обредността в планинските светилища в разглеждания район. По тази тема както и въобще за религиозния живот и култовите обекти на траките, се знае твърде малко. Поради това, при разглеждането на тези въпроси тук е наложен подход, изискващ извършването освен на преглед и на синтез на оскъдните данни от писмените източници, в съчетание с тези от археологическите проучвания и фолклорните изследвания, свързани с тази територия.

МАСОВА ОБРЕДНОСТ В ГЪРЦИЯ

В писмените извори ролята на фигурата на бог Дионис е от особена важност за разбирането на обредността в планинските светилища. Тя се свързва най-вече с кратките сведения на Херодот за светилището на този бог в Тракия и с почитта на обикновеното население към него. По този начин на преден план излизат два важни елемента свързани с обредните практики в планинските светилища: наличието на оракул и масова народна почит към мъжко божество с определени характеристики. В тази връзка са използвани и данни от аналогични култови обекти в Егейския свят, където са засвидетелствани подобни обредни прояви свързани с Дионис и култът към него, които могат да бъдат разглеждани като универсален код, свързан с представата за определен тип свобода и състояние на екстатичност.

ПОСВЕТИТЕЛНА МИСТЕРИАЛНА И МАСОВА ОБРЕДНОСТ В ПЛАНИНСКИТЕ СВЕТИЛИЩА В ЮЖНА ТРАКИЯ

Разгледан е и езотеричния характер на култа към бога древна Гърция, в които мистериалната обредност играе съществена роля. Подчертана е ролята на Орфизма, като мистериално учение и религиозно течение, а също и свързаните с него Орфико-Вакхически мистерии. Установени са и връзките и общите елементи в култовите практики между Гърция и Южна Тракия, които са най-ясно доловими, в писмените данни свързани с фигурите на Орфей, Музей, Аристей, Трофоний, Питагор, Залмоксис и др.

Археологическите данни от последните десетилетия, които допълват писмените извори и най-вече Херодот с неговия прочут пасаж за тракийската религия, изглежда позволяват да се разсъждава в посока на това, че в планините

на Тракия са обособени светилища, разделени на социален, икономически, етнически или друг принцип. От една страна изглежда, че тракийската аристократическа върхушка в Южна Тракия, обединена около фигурата на местния владетел, е извършвала култовите си практики отделно от останалото население. При археологическите проучвания на някои обекти са регистрирани структури и съоръжения, които подкрепят идеята, че са съществували отделни светилища, в които избранниците, вероятно траки с висок социален статус (аристократи) са посвещавани (инициирани) в тайни мистериални култове. Тези светилища се различават от простионародните, най-вече по наличието на култова архитектура. Откритите по време на археологически разкопки сгради и съоръжения са интерпретирани като специално създадени за нуждите на култа, а някои от тях вероятно са използвани при инициационни обреди. Други представляват зали за обредно хранене („зали за пиршества“) на аристократите или светилища-хероони в които вероятно е почитан виден предшественик. Култовете в тези светилища са свързани с езотерични мистериални инициации на нови членове, обреди свързани с представите за катабазис и епифания, а също и на обезсмъртяване.

От друга страна, огромният брой дарове и археологически материали, открити на някои, вероятно по-важните, планински светилища в Южна Тракия, е свидетелство за масова култова обредност на тези места. Въз основа на характера на тези светилища, които са от типа „open-air sanctuaries“, и на съоръженията и даровете, открити там, може да се предположи, че периодично или постоянно те са посещавани от огромен брой хора от близо или далеч. Подобен тип обредност, свързана с голям брой участници в обредите, не предполага мистериален характер на култовите практики. Би могло да се предположи, че в т. нар. „природни светилища“, вероятно са извършвани масови и ентусиазмични обредни и култови практики, в които тракийският Дионис играе главна роля.

В обобщение тук може да кажем, че от писмените извори и от археологическите данни би могло да се мисли за две повече или по-малко обособени нива на религиозност (съответно обредност). Те обаче не са противоположни едно на друго, а вероятно представляват по-скоро различни нива и насоки в рамките на някакви общи основни представи. Мистериите поради самия принцип на ограниченост на достъпа следва да се свържат с аристокрацията; народната религия е демократична (но може да има своите полово или възрастово обусловени нива на достъпност до едни или други форми на обредност). Изглежда, че на култово ниво религията в планинските светилища на Южна Тракия не е единна, доколкото има специфични социално диференцирани кул-

тови практики – масови, водещи до състояние на обсебеност, оргиастични и мистерийни, езотерични, за посветени, тоест за аристокрацията.

КУЛТОВА ОБРЕДНОСТ В ПЛАНИНИТЕ НА ТРАКИЯ ПО ДАННИ ОТ НАРОДНИЯ ФОЛКЛОР. ЖЕРТВОПРИНОШЕНИЯ. ПОЧИТ КЪМ СВРЪХЕСТВЕНИ СИЛИ И БОЖЕСТВА В ПЛАНИНСКИТЕ СВЕТИЛИЩА НА ЮЖНА ТРАКИЯ

В тази последна глава на текста се разглежда и ролята на данните от народния фолклор, който допринася за изясняване на обредните практики в планинските светилища на Южна Тракия. Последователно, чрез различни елементи на ритуалното поведение на населението, което живее до днес в териториите на някогашните южнотракийски земи, са потърсени връзките с тракийската обредна система и местата където тя се е проявявала. Те се откриват в празничната и календарна обредност, която чрез запис на фолклористите и чрез живата фолклорна старина се е запазила и може да бъде проследена до наши дни. В обредните актове като жертвоприношението и всички негови разновидности, в танца, в песните, в даропринасянето и в самото участие на населението, което живее около и в планинските райони на България, Северна Гърция, Източна Македония и Европейска Турция, са открити отделни елементи от античната обредност. С тяхна помощ е възможно да се възстановят част от тези пропуски в античните писмени и археологически данни, които не са запазили и не са доловими поради една или друга причина.

Разгледани са примери свързани с данни за човешко жертвоприношение и омофагия в народния фолклор, имащи пряко отношение към планински култови обекти от Южна Тракия. Друг мотив, който е разгледан в тази глава е и свързан с екстатичната обредност в планинска среда, е този за *доброволното жертвоприношение*. Приведени са примери за жертвоприношението на елен, овен, козел и др. в живата обредна практика на съвременното население в Родопите. Потърсена е връзка между обредните места посветени на Св. Пророк Илия в южнотракийските планини и тези в Егейския и Източносредиземноморски свят. Потърсена е връзка между обредността в чест на светеца „градушкар“ Св. Илия и митовете за Критския Зевс (Zeus Diktaios), като бог „дъждоносец“. Разгледани са паралелите между българската празнична обредност и данните от древногръцката обредност по отношение на обредите с кръв, огън, обредното хранене, първите плодове и безкръвната жертва, а също и обредите с вода, вино, мляко и мед. Не е пропусната и важната ролята на вотивните об-

редни дарове в планинските култови места на Южна Тракия и Източното Средиземноморие.

Главата за обредността в планинските светилища на Южна Тракия завършва с опит за интерпретация на данните от фолклорните записи и живата обредност от този район, с цел да се определят чертите на почитаните свръхестествени сили и божества. Посочено е, че те имат отношение към някои от основните природни елементи, но и към определени социално-политически и икономически характеристики на общественото развитие. В тази връзка са разглеждани образите на Св. Пророк Илия, Св. Георги, Св. Марина, Св. Дух, а също и на тракийския конник и на народния герой Крали Марко и др.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Визираните в текста трудности при проучването на планинските светилища в разглеждания район оставят редица неразрешени въпроси, свързани с място на култовите обекти в селищната структура на планините. Предложеното в текста разграничаване на светилищата въз основа на тяхното социално-политическо, икономическо и религиозно значение и тежест в отделните общности на тракийско планинско население ще търпи развитие във времето, успоредно с натрупването на нови данни от проучвания и анализи. С напредването на изследването на останалите обекти от селищната система все повече ще се изяснява ролята и функциите, които планинските светилища са имали при изграждането на културната, социалната и политическата идентичност на отделните общности в планините на Южна Тракия.

ПРИЛОЖЕНИЕ № 1 – Сведения в античните писмени извори

В това приложение са събрани откъси от общо 37 антични писмени извори на гръцки и латински език, със съответните преводи, които са свързани с планинските светилища в Южна Тракия. Те са разделени на три групи: от №1 до № 9, включват директни сведения за планински светилища в Южна Тракия, свързани с бог Дионис. Литературни сведения за други божества, герои и елементи на култовите практики в планинските светилища на Южна Тракия и допълнителни сведения свързани с божества, култове и светилища, в планинските райони на Източното Средиземноморие обхващат сведения от № 10 до № 37.

ПРИЛОЖЕНИЕ № 2 – Каталог на археологическите обекти от Южна Тракия със сигурна или възможна интерпретация като планински светилища.

Каталогът обхваща общо 276 археологически обекти. Той е организиран на географски принцип, а обектите в него следват областите една след друга в следната последователност: 1. Югозападна България; 2. Средна гора; 3. Западни Родопи (и прилежащи възвишения в Горнотракийската низина като Бесепарските възвишения и Пловдивските тепета); 4. Източни Родопи; 5. Сакарско-Странджанска област. Всеки обект в каталога има каталожен номер, както и стандартен за всички обекти формат, който включва име на обекта, местоположение спрямо най-близкото населено място, орографска и хидрографска система към която принадлежи, описание на откритите съоръжения и находки, други особености като например площ, вид и хронология, ако те са известни и накрая вид на проучването и публикации. Една голяма част от обектите притежават GPS координати, което улеснява тяхното локализиране и позициониране на различен тип карти, които са използвани в приложенията.

КАРТИ

Приложени са общо шест географски карти, в които са нанесени със съответните номера от Каталога на археологическите обекти, вероятните планински светилища, за които има данни и координати за тяхното местоположение. Карта №1 представлява обща карта с планинските светилища от Южна Тракия. Останалите карти представят отделните области разделени по географски признак, като следват логиката на подреждане избрана в ПРИЛОЖЕНИЕ №2.

ТАБЛА

В това приложение фигурират общо 18 табла, в които са представени отделни планински светилища и обекти с вероятен култов характер. Включени са графични заснемания на керамика, снимки на отделни находки и ситуации по време на разкопки на светилища в разглеждания район. Присъстват и геодезични, тахиметрични и други заснемания на обектите със съответните позовавания какво представят и къде са публикувани.

НАУЧНИ ПРИНОСИ НА РАБОТАТА

- За пръв път са обединени данните от всички налични източници (публикации в научната литература, първични публикации в АОР, регистрирани обекти в АИС на АКБ) за известните планински светилища от Южна Тракия, за периода от края на II и през цялото I хил. пр. Хр.
- Събраните данни за известните до момента планински светилища са обединени в подробен каталог с общо 276 каталожни номера.
- Определени са проблемите, които стоят пред изследователите на планинските светилища сред които са: липсата на достатъчно археологически проучвания; неясните изворови данни; малкото на брой обобщаващи интердисциплинарни изследвания; подценяването на проблематиката; липсата на изградени критерии при идентифицирането на обектите.
- Предложена е методология за определяне на ритуалното значение на разглежданите в дисертацията археологически обекти и са изведени критерии за идентификацията им като планински светилища.
- Обобщени са известните до момента термини използвани в чуждестранната и българска литература свързана с култовите места и светилищата от Източното Средиземноморие и от района на Южна Тракия.
- Потърсени са паралели между определяните като планински светилища в Южна Тракия обекти и известните в литературата аналогични култови места от Егейския свят, Фригия, Източна Македония, Близкия изток и от широкия ареал на Източното Средиземноморие.
- Систематизирани са писмените данни за планинските светилища в Южна Тракия. Обособени са в три групи и е направен опит за интерпретация на известните до момента писмени извори по въпроса.
- Систематизирани са данните за историята на археологическите проучвания и съвременното състояние на планинските светилища в периода от края на 19 в. до наши дни.
- Определени са основните характеристики на планинските светилища в южнотракийските земи въз основа на тяхното разположение, местоположение, топография и геоморфоложки белези, типология, външен и вътрешен облик, структури и находки.
- Направен е опит да се представят различните видове обредност (масова и мистериална) в планинските светилища от Южна Тракия. Направена е връзка между данните за обредността на аналогични обекти от Из-

точното Средиземноморие и са потърсени сходства и взаимозависимости между тях и тракийските планински обекти.

- Потърсени са възможните отговори на въпросите отнасящи се до почитта към определени божества и божествени сили на култовите планински места. За тази цел е направен анализ и опит за синтез на данните от всички комплекси от извори, които имат отношение към проблема. Акцентирано е върху общите черти на почитаните свръхестествени сили в Тракия и Гърция през различни периоди на древността до и след приемането на християнската вяра.

ПУБЛИКАЦИИ НА ДОКТОРАНТА, СВЪРЗАНИ С ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА

1. Байраков 2010: Д. Байраков. Скално светилище в м. „Славеева скала”, Велинградско. – В: *Сб. Цепина, Чепинско, Велинград – Хилядолетната история на Северозападните Родопи*. София. 2010, 41-49.
2. Байраков 2012: Д. Байраков. Проблеми на проучването на планинските светилища в Западните Родопи. - В: Юбилейна национална научна конференция с международно участие “Човекът и Вселената”, 6-8 октомври 2011 г., Смолян, 2012, 265-274.
3. Байраков 2013: Д. Байраков. Орнаментирана есхара от м. Градището край с. Долно Дряново (Община Гърмен). *ИНАИ*, Т. 41, 2013, 71-88.
4. Байраков 2014: Д. Байраков. Планински светилища в Родопите. Сборник по случай 130 години от рождението на проф. Богдан Филев. ИФ на СУ „Св. Климент Охридски“, катедра по „Археология“. 2014 г. (под печат)